
VALÓSÁGUNK

CSONGRÁDY BÉLA

Útjelző a jövőbe

„Az új időknek új utakra és reményekre van szüksége.”

(Romain Rolland)

A fenntartást – hogy vajon mit lehet még elmondani s pláne a lap jellegének megfelelő megközelítésben az SZKP XXVII. kongresszusáról – komoly ellenérvek mérsékelik. Belátható, hogy egy ilyen nagy horderejű politikai esemény, egy közép-, illetve hosszú távra programozott állásfoglalás nem könnyen veszíti el aktualitását s – mint számos jel mutatja – különösen nem kell ettől tartani a XXVII. kongresszus esetében. Sőt, a több hónapos távlat alkalmat ad a meditációkra, néhány szintetizált gondolat kiemelésére és az elhatározások megvalósításában szerzett kezdeti tapasztalatok számbavételére is.

Az elemző, méltató írások, beszédek egyik leggyakrabban visszatérő fordulata történelmi jelentőségünk titulálta a szovjet kommunisták soros kongresszusát. E jelző tudatos használata azt a meggyőződést erősíti, hogy a tanácskozás analóg szerepet tölt be a szovjet társadalom fejlődésében, a szocialista világrendszer, s egyáltalán a nemzetközi helyzet alakulásában, mint amelyet a XX. kongresszus betöltött. Csakhogy a harminc évvel ezelőtti döntések küldetését, hatását visszamenőleg, sok-sok tapasztalat birtokában értékeljük – teljes joggal – történelminek és legfeljebb eltűnődünk azon, hogy az 1956-ban érett fejlett gondolkodók – szovjetek és nem szovjetek – mennyire érzékelték, hogy mérőldkövet jelző dokumentum megszületésének kortársai, netán részesei voltak. Most viszont már jó előre, a kongresszus előkészítésének idején megjelent a minősítés s önkéntelenül adódik a kérdés: miért, milyen indokkal?

A válasz egyrészt belpolitikai, másrészt nemzetközi tényezőkben keresendő és nem köthető szigorúan 1986 februárjához. Ugyanis a társadalom valóságos szükségleteiből, folyamataiból kibontakozó változások jeleit már a kongresszust megelőző három év során lehetett érzékelni. Így a legmagasabb szintű politikai testület arra volt hivatott, hogy átfogó koncepciót, stratégiát dolgozzon ki, fogadjon el a kor kihívásaira. A nagy formátumú kérdések – egyebek közt: a termelés tudományos, műszaki bázisának dinamizálása, a gazdaságirányítás reformja, a dolgozó emberek jólétének növelése, a szocialista öngazgatás, a demokrácia fejlesztése, a nyilvánosság kiszélesítése, a társadalmi gyakorlat, a mindennapi élet valós problémáira érdemben reagáló ideológiai munka szükséglete – azt igazolják, hogy nem volt kicsi a tét a belső fejlődés szempontjait tekintve sem, de végül is a háttérben a szocialista építőmunka perspektívája állt, s ez már túlmutat egy párt, egy ország bel-

ügyén. Hiszen ha a célkitűzések megvalósulnak, a nyolcvanas évek közepe minőségileg új korszak nyitányaként íródik be nemcsak a Szovjetunió, hanem a szocializmus fejlődésének történetébe is. Az pedig már valóban történelmi léptékű kérdés, hogy e rendszer milyen pozíciókkal érkezik a XXI. század küszöbére s teljesítőképességével, nemzetközi vonzerejével hogyan tudja befolyásolni a társadalmi útválasztás kérdését, az emberiség sorsának alakulását.

A kongresszus dokumentumaiban egy merőben új politikai filozófia körvonalazódott. Ennek egyik fontos vonása az a belátás, hogy a kommunista társadalom megteremtése egyelőre irreális program s létjogosultsága a szocialista viszonyok tökéletesítésének van. Egyre jobban tudatosodik, hogy a szocializmus jelen formájában nem befejezett, nem kifejlett társadalmi rendszer, sőt fejlődésének megalapozó szakaszán túljutva, most kezd formálódni igazi – egyetemes és nemzeti – arculata. E folyamat azonban sokkal hosszabb időt vesz igénybe s nehezebben – dilemmák, ellentmondások, bonyolultabb körülmények közepette, feszültségek, buktatók, válságok árán – valósítható meg, mint korábban feltételezték.

A fejlődés szocialista útját járó – főként európai – országok számára nagyjából egyszerre teremtődtek meg a feltételei és fogalmazódtak meg a követelményei egy magasabb szintű – mondhatni fejlett – szocializmus építésének. Többek között ez magyarázza a részükről tapasztalt nagy érdeklődést az SZKP kongresszusa iránt, de ide vezethetők vissza az egyes országok politikájában észlelt párhuzamok is, amelyek azonban nem jelentik a kérdések kezelési módjának uniformizálását. Nem célravezető tehát azt firtatni – ahogy egyesek nálunk is teszik –, hogy ki kit utánoz, hiszen a hasonló társadalmi jelenségeknek közös gyökerei vannak, hasonló konzekvenciái lehetnek.

Bár a szocializmus eddigi eredményei tiszteletet parancsolóak, az elmúlt évtizedek tapasztalataira már nem lehet közvetlenül támaszkodni, hiszen ma mások a feladatok, s mások a lehetőségek is. Mindaz, ami korábban jónak bizonyult, nem biztos, hogy most is elegendő, a fejlődést nem lehet többé a régi módon biztosítani. Tovább már nem szabad háborítatlanul várakozni, mert a készülődés idejét már felemésztette a múlt. Érdekes, hogy elég sokan – Magyarországon is – nemkívánatos önostorozásnak fogják fel a gondok szokatlanul őszinte feltárását, a realitásokkal való szembenézést. Pedig már *Lenin* is figyelmeztetett rá: „... a keserű igazság hasznosabb a felemelő ámitátnál, értékesebb a diplomatikus mellébeszélésnél és köntörfalazásnál... Nekünk állandóan ellenőriznünk kell magunkat azzal, hogy tanulmányozzuk a politikai események láncolatát egészükben, okozati összefüggésükben, eredményeikben. Amikor a tegnap hibáit elemezzük, tanulunk abból, hogy ma és holnap elkerüljük azokat.” Napjainkban a szovjet párt a kritikai szellemet konstruktívan értelmezi. Egyrészt tudatában van annak, hogy a változás igénye nemcsak a hibákból ered, másrészt a problémák feltárását és tanulmányozását kiegészíti a megszüntetésüket eredményező hatékony módszerek, utak keresésével. Ez a szellem tükröződik a korábban pátoszra hajlamos politikai terminológia módosulásaiban, a protokolláris, erősen tekintélytisztelő gesztusok kerülésében is.

A másik elvi jellegű módosulást az a felismerés jelenti, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba, illetve a kommunizmusba való átmenet egy „ellentmondásos, de kölcsönösen összefüggő és sok mindenben egységes” világban zajlik. A kongresszus politikai beszámolója és az új szövegezésű pártprogram egyaránt sokoldalúan elemzi a tőkés és a szocialista társadalmi rendszer bo-

nyolult viszonyát, egyidejű szembenállást, harcát és egymásrautaltságát, együttélésük, sőt az emberiség létkérdéseinek, globális problémáinak megoldásához nélkülözhetetlen közös fellépésük, cselekvésük szükségességét. A kongresszus a világhelyzetet árnyaltan, differenciáltan, az alapvető tényezők közötti érdekazonosságok és eltérések feltárásával jellemezte. Összegezte, megerősítette és egységes rendszerbe foglalta a kapitalizmus és a szocializmus békés egymás mellett élését szolgáló főbb szovjet javaslatokat, kezdeményezéseket. Újszerűen – kölcsönösséget és a kiegyensúlyozottságot hangsúlyozva – közelítette meg a nemzetközi biztonságot kérdéseit. Figyelembe vette, hogy a Szovjetunió hatékony védelme elképzelhetetlen a gazdaság dinamikus fejlesztése nélkül, de számolt azzal is, hogy a belső építómunkához, a magasabb életszínvonalat biztosító termelőmunkához elengedhetetlenül szükséges a nyugodt nemzetközi környezet. Mindez találkozott minden békeszerető ember egyetértésével, de különösen azokéval, akik maguk is átérték a háború borzalmaikat, de legalábbis felidéződik bennük egy-egy második világháborús filmhez, regényhez, emlékműhöz, vagy mondjuk a leningrádi piszkarjovói temetőhöz fűződő, megrázó élményük. Mert bármennyire a történelemre, az egész emberiségre orientált az SZKP politikája, természetesként kell azt is felfogni, hogy elsősorban a szovjet állampolgárok számára szeretne többet nyújtani, akik a legnagyobb áldozatokat hozták – és hozzák ma is – a békét fenyegető erők fékentartásában. Arra épít, hogy a társadalmi makrocsoportok konkrét egyénekből állnak, akiknek saját érdekeik, örömeik és drámáik vannak, s csak azok figyelembevételével lehet alkotó energiáikat mozgósítani. Hisz' az ember minden átalakulás értelme és mércéje.

Szintén nemcsak helpolitikai jelentősége van annak az atmoszférának, amelyet a kongresszus a társadalom minden szektorára gyakorolt, illetve várhatóan gyakorolni fog. A megújulás – ha úgy tetszik, radikális reform – nem korlátozódhat csak a gazdaság területére, hanem feltételezi a társadalmi viszonyok fejlesztését, a politikai intézményrendszer korszerűsítését is. Az ideológiai élet megítélésében a kongresszus abból indult ki, hogy ma a marxista-leninista tanításhoz való hűség, az alkotó szellemű továbbfejlesztést és alkalmazást jelenti. De az eszmék önmagukban, bármennyire vonzóak is, még nem alakítják ki automatikusan az integráns és aktív világnézetet, ha nincsenek összekapcsolva a tömegek társadalmi-politikai tapasztalataival. A szocialista ideológia a progresszív eszméknek és az építőmunka gyakorlatának kölcsönös kapcsolatából meríti belső impulzusát.

A társadalom morális egészsége, szellemi klímája nem kis mértékben az irodalom s általában a művészetek helyzetének függvénye – hangsúlyozta a kongresszus. Ennek tudható be az a felelős számvetés, amely a filmművészek tanácskozását vagy a nyolcadik írókongresszust jellemezte. Azt sugallta, hogy az alkotó értelmiségieket tömörítő szövetségeknek gyorsan kell reagálniuk, alkalmazkodniuk a világban és a közvetlen környezetben végbemenő változásokhoz. Nem engedhető meg, hogy például az írószövetségi tagok létszáma magasán felülmúlja azoknak a könyveknek a számát, amelyek nyomot hagynak az olvasók emlékezetében. Az irodalom erkölcsi, esztétikai küldetése, hogy teljes bonyolultságában tükrözze a jelent s arra törekedjen, hogy a későbbi korok éppúgy megismerjék a művek alapján a huszadik századot, mint amilyen hitelesen tudósít a múlt századról a klasszikus irodalom. Az író a népnél és az emberiségnél egyaránt felelősséggel tartozik. Ez a gondolat tükröződik a világ íróihoz intézett felhívásában is: „*Világunk bonyolult, ellent-*

mondásos, olykor kegyetlen. De az élet maga gyönyörű. Jobbitani lehet és kell rajta, de ma a legfontosabb megvédeni. Megvédeni gyermekeinket, jövőnket és múltunkat. Ennek érdekében kell egyesíteni erőnket, fölemelni hangunkat, odaadni egész erőnket és tehetségünket.” Számottevő változások zajlanak a szovjet képzőművészeti és színházi életben is. Csökkentik a túlszabályozottságot, fokozzák a demokratizmust, az alkotóműhelyek önállóságát, felelősségét. Szintén figyelemre méltó tendenciák vannak kibontakozóban a közoktatás reformja terén.

A XXVII. kongresszus óta eltelt közel egy esztendő azt igazolja, hogy a szovjet emberek milliói akarták, igénylik a megújulást, támogatják a politikát. A kongresszus nyomán mozgásba lendült az egész társadalom. A valóságismeretnek, a problémaérzékenységnek, az őszinteségnek, az igényességnek az a légköre, amely ott uralkodott, mozgósító hatású a gyakorlati munkában is. A népgazdaság adatai szerint valamennyi kulcsterületen fokozódott a teljesítmény, növekedett a termelékenység, emelkedett a dolgozók jövedelme: összességében biztatóan indult a kongresszusi határozat végrehajtása. Apró, de bizonyító erejű példája a változásnak, hogy ma a Szovjetunió egyik legnépszerűbb műsora a – mi híradónkhoz hasonló – *Vremja* esténcéti adása. mert szakított az egysíkú eredménypropagandával, csökkentette a túltengő, sablonos diplomáciai híradásokat és az élet valós kérdéseivel – köztük a fogyatékoságokkal is – foglalkozik. A tömegek áldozatkészségét, hazafiságát, szervezethezességét példázza a csernobili katasztrófa, melynek elhárítása kemény próbatétel volt, de a tragédia tisztító erejű katarzisa felhajtó energiaként szolgálhat a tennivalók realizálásában.

Mindemellett nyoma sincs az elbizakodottságnak, önelégültségnek, „hurráhangulatnak”. Ismerik saját gyengeségeiket, tudják, hogy kevés volt még az idő és túl nagy az ország ahhoz, hogy azonnal látványos fordulat következzen be az évtizedek óta megszokott, sokszor megmerevült gondolkodásban, munkatílusban. Jól érzékelteti a helyzetet a Pravda egyetlen – 1986. július 5-i – lapszámában megjelent három írás címe: *Nem tűr halasztást; A tehetetlenség ellen; Közlelőbb az emberekhez*. Bizonyos területeken – például a közszükségleti cikkek gyártásában, a szociális kérdések megoldásában – különösen lassú az előrehaladás. Nem megy megrázkódtatások nélkül a személyi feltételek biztosítása sem. A vezetők egy részének szemlélete, magatartása nem változik a szükséges ütemben, tapasztalni a közöny, esetenként az ellenállás jeleit is. Vannak „gogoli figurák... akik abban reménykednek, hogy majd minden elcsitul és visszatér a régi kerékvágásba”.

A folyamatok tehát még ellentmondásosak, de reményteljesek. Semmi kétség: az igazi erőfeszítésekre, küzdelmekre ezek után kerül majd sor, hiszen – az imponáló tervek szerint – a következő másfél évtizedben annyit kell tenni, mint amennyi a szovjet hatalom csaknem hét évtizede alatt történt. Ahhoz pedig, hogy a gondolatok impulzusa tettekben is kifejeződjön, nem elég az okos szó, a megfontolt döntés. Az irányvonal gyakorlati megvalósításához konkrét lépésekre, forradalmi cselekvésre van szükség. A távolabbi jövő sikere napjainkban gyökerszik. Ez is általánosan érvényesítendő tanulsága az SZKP XXVII. kongresszusának, amely eszmei tárházát képezi a szocialista építés gyakorlatának hazánkban is. A törekvéseket megismerni, megérteni – s a magunk módján segíteni – kölcsönös érdekünk.

A megújulás ígérete

A társadalom kérdései a szovjet írók kongresszusán

I.

Az olvasót, s az irodalmárt is természetesen mindig elsősorban a művek érdeklik. Az irodalmi élet bármilyen eseményénél a regények, a novellák, a versek, a drámák a fontosabbak. Hogy ezúttal a szovjet irodalomról szólnánk mégsem művekről számolunk be, például *Csingiz Ajmatov* Vérpád című regényéről, *Andrej Vozneszenszkij* verseiről, *Mihail Satrov* A lelkiismeret diktatúrája című drámájáról, *Viktor Asztafjev* Szomorú detektív című kisregényéről, hanem a szovjet irodalmi életnek egy öt napon át tartó eseményéről, annak hármaskora is van.

Mindenekelőtt: a szovjet írókongresszusokról korábban mindig elég részletesen számolt be a magyar sajtó. Ezen a kultúrpolitikai, tájékoztatáspolitikai gyakorlaton túlmenően azonban érdemibb vonatkozások is arra készítenek, hogy beszámoljunk a szovjet írók idei, nyolcadik kongresszusáról.

A szocialista országokban mindig is az irodalom volt a kulturális élet legérzékenyebb területe; az ideológiai élet számos problémája, konfliktusa az irodalmi életben jutott kifejeződésre. Természetes hát: arról, hogy a *Leonyid Brezsnyev* halála után a Szovjetunióban megindult belpolitikai és gazdasági változások miként hatnak a közgondolkodásra, és hogy a szovjet értelmiségnek egy mindig is igen aktív, közéleti része – az íróközösség – milyen problémákat és feladatokat lát maga előtt, az írókongresszus adhat leginkább képet. A februárban tartott pártkongresszuson újjászerveztett pártprogramot fogadtak el, az új pártvezetés a tavaly áprilisban tartott KB-ülésen elhangzott programbeszéd óta mind határozottabban a társadalomnak (a gazdaságnak és ennek előfeltételeként a közgondolkodásnak) radikális, legújabb megfogalmazásban forradalmat jelentő átépítését, átalakítását tűzi ki célul. Érthető, hogy ez idehaza, Magyarországon is jelentősen megnövelte az érdeklődést a Szovjetunióban zajló folyamatok iránt. Az írókongresszus az irodalmi élet szféráján keresztül arról adhat képet, miként viszonyul a közgondolkodás ehhez a társadalmi átalakítást célzó programhoz. Második okként tehát ez a várakozás indokolja a napi- és hetilapok tudósításainak terjedelmén túlmenő beszámolóinkat.

A harmadik ok az, hogy az írókongresszus meghaladta a hozzá fűzött várakozásokat. Közéleti szenvedélyessége és az irodalmi élet problémáit elemző bírálatok mélysége miatt egyaránt jelentősebb, mint több megelőző írókongresszus. Jóllehet, magam azokat az időket csak későbbi olvasmá-

nyaimból tudom rekonstruálni magamnak, úgy vélem, csak a *Sztálin* halála után, a XX. kongresszust előkészítő időben, 1954-ben tartott II. szovjet írókongresszusnak lehetett ilyen a hangvétele, a szerepe. És ez az végül is, ami miatt nemcsak kell, hanem érdemes is képet adnunk arról, mi mindenről esett szó június 24. és 28. között a Kreml kongresszusi palotájában.

2.

Az írókongresszust megelőzően, július 19-én az SZKP Központi Bizottságában találkozóra került sor a szovjet párt főttkára és számos szovjet író között. E találkozó nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az írókongresszus eredményes legyen, hogy a *Lityeraturnaja Gazeta*, a központi irodalmi hetilap később úgy értékelhesse, hogy ez az írókongresszus nagymértékben különbözött az előzőektől, mégpedig éppen nyíltságában, vallomások jellegetében, elvszerűségében. Amit *Mihail Gorbacsov* e találkozón az íróknak mondott, az határozott bátorítás volt a nyilvánosság fokozására, az írószövetség bürokratizmusának leküzdésére, a szépirodalom és a publicisztika társadalomkritikai szerepének erősítésére: „*A szocialista rendszer demokratikus alapjainak fejlesztését, a kritika és az önkritika, a széles körű nyilvánosság fejlesztését szilárdan és következetesen, ingadozás nélkül fogja folytatni a párt.*” „*Az élet demokratizálása átalakítást követel, a pangásos jelenségek leküzdését követeli valamennyi társadalmi szervezetben, így az alkotó szövetségekben is.*”

Feliks Kuznyecov kritikus, a moszkvai írószervezet vezetője így összegezte a kongresszuson e találkozó tanulságát: „*A pártnak szüksége van az irodalom segítségére, mert az ország fejlődésének ez a fordulatot jelentő korszaka az emberrel, a kialakult lelkivilág és köztudat átalakításával kezdődik.*”

Mihail Satrov drámairó pedig még határozottabban fogalmazott: „*A Központi Bizottság azt a feladatot tűzte az írók elé, hogy tegyék visszafordíthatatlanná a demokratizálást, amit a '85. áprilisi KB-plénum indított el és a XXVII. pártkongresszus folytatott.*”

Andrej Gyementyev, a legnagyobb példányszámú irodalmi folyóirat, a *Junoszty* főszerkesztője is ezt a mozzanatot emelte ki: „*Mihail Szergejevics arról beszélt akkor, hogy meg kell tanulnunk a demokrácia feltételei közt élnünk. Én mindvégig, amíg a kongresszusi palotában üléseztünk, ezekre a szavakra gondoltam. És miként ezt néhány felszólalás és a teremben tapasztalható reakciók mutatták, nem könnyű lecke ez.*”

Ennek megfelelően lettek az írókongresszus kulcsszavai a demokratizmus, a nyilvánosság, az erkölcsi megújulás. Legfőbb igényként az fogalmazódott meg, hogy biztosítani kell a féligazságok helyett a teljes igazság kimondásának lehetőségét. Az írókongresszus után a *Lityeraturnaja Gazeta* szerkesztője beszélgetést szervezett kritikusok részvételével. *Igor Zolotusszkij* a prózáról és nemcsak a prózáról mondta a következőket: „*Nagy az igény a szabadságra. Azok számára persze, akik a soros utasítást várják, miközben írnak, semmit sem jelent, de az irodalom számára, mely menekül a huzugság elől, korlátlan ez az igény. Itt szabadságra van szükség. A viselke-*

dés szabadságára az életben, a gondolkodás szabadságára, az írás szabadságára. Amióta Asztafjev Szomorú detektíve megjelent, valami változik az irodalomban. Mintha emelkedne a szabadság szintje. És ez nemcsak a kritika szabadsága, mint egyesek gondolják, hanem a kérdésfelvetés szabadsága is: Miként éljünk tovább?”

Nos, az írókongresszust éppen az tette jelentőssé, hogy alapkérdéseket felvető fórummá válhatott.

3.

Az írókongresszus öt napja alatt a plenáris üléseken ötvenketten, a műfajonkénti szekcióüléseken százharmincnyolcan szólaltak fel. Valamennyien egységesek voltak abban, hogy a '85 áprilisi központi bizottsági ülés és a XXVII. pártkongresszus határozatainak megvalósítását vallották feladatuknak, s ennek alapján mindannyian szükségesnek mondták az írószövetség munkájának megújítását. Ezen az alapvető egységen belül, azonban – ha nem is teljesen nyíltan, sokszor inkább csak hangsúlyokban – valóságos vita folyt, lényegi kérdésekről. A leglényegesebb hangsúlykülönbség a tekintetben érződött, hogy a társadalmi élet demokratizálásának feladata a korábbi tevékenység folytatásaként, vagy azzal való szakításként fogalmazódott-e meg. E hangsúlykülönbség ugyanis az irodalmi életben és a közélet egészében tapasztalható problémák elemzésének mélységét is meghatározza. A kontinuitás és diszkontinuitás kérdéséről van itt szó, amiről a magyar társadalomfejlődést illetően, nálunk is élénk folytak és amiről a szovjet társadalomban jelentős nézetkülönbségek vannak ma is. A szovjet írókongresszuson e vonatkozásban tapasztalható hangsúlykülönbségek a szovjet társadalom fejlődésében megfigyelt, a XXVII. kongresszus által bírált pangásos jelenségek mélységének megítélési különbségeiből adódnak – nyilvánvaló, hogy határozottabb polarizációt a közelmúlt társadalmi kutatóinak elemzéseit tehetnék lehetővé. Mihail Gorbacsov vlagyivosztoki beszédének az a fordulata azonban, mely a Szovjetunióban megindult változásokat irradalommal egyenértékűnek nevezte, azok elemzését igazolta, akik nem egyszerűen *további* demokratizálásról, nem *egyes* bürokratikus jelenségek kiküszöböléséről, nem *egyes* hibák leküzdésének szükségességéről beszéltek, hanem, akik az irodalmi élet problémáit a közélet problémáiból eredeztették, vagyis tüneti kezelés helyett mélyreható átalakítás mellett szálltak síkra.

Hibákról szinte mindenki szólt. Kevesebben voltak azok, akik az irodalmi élet önmagában létező, helytelen tendenciáiról, káros divatjelenségekről szóltak anélkül, hogy mélyebb okokat feltártak volna. A felszólalók többsége rég nem tapasztalt nyíltsággal és szenvedéllyel elemzte az irodalmi életben tapasztalható súlyos problémákat. Számos tekintélyes író az irodalmi élet torzulásának okait kutatva, mélyebbre hatolt, és a közéletben régóta tapasztalható negatív jelenségeket, a társadalom fejlődésében hosszú idő óta megfigyelhető torzulásokat bírálta. Egyértelműen megfogalmazódott, hogy új történelmi helyzet állt elő. A '85 áprilisi KB-plénum és a XXVII. kongresszus megteremtette a bírálat lehetőségét, az irodalom és a közélet megújításának, a társadalom egésze erkölcsi megújítá-

sának a lehetőségét. Az írókongresszusi felszólalások zöméből, a szükségesnek tartott változtatások irányának megjelöléséből határozott társadalombírálat rajzolódik ki a '85. áprilisa, illetve az *Andropov* főtítkársága előtti időszakról, pontos időbeli lehatárolás nélkül. Egy helyben topogás időszaka, egy bizonyos időszak, az elmúlt időszak – időben ilyen körülhatárolatlan a bírálatok zöme. Van, aki egy évtizedről beszél: egy felszólalás, *Raszul Gamzatové* azonban az irodalmi élet bürokratizmusára vonatkozóan, *Tvardovszkijt* idézve már 1959-ről úgy szól, mint amikor radikális megújulásra lett volna szükség, ami mind mostanáig nem következett be; *Szergej Zaligin* pedig az 1934-es, első írókongresszust követő vezetőségi üléseket hozta példaként az igazi vitákra.

Mihail Gorbacsov az erkölcsi megújulás szükségességéről beszélt az íróknak – az írók közéleti, társadalmi problémák egész sorát nevezték néven, mint amivel szembe kell fordulni ahhoz, hogy a szovjet társadalom megújulhasson. Antidemokratizmus, a demokratizmustól való félelem, a nyilvánosság hiánya, az igazságtól való félelem, az igazság kimondásának akadályozása, féligazságok, illúziók, önámítás, a túlóvatoskodók gátló szerepe, kétarcúság, az értékfogalmak kiüresedése, az egyértelműség és az igényesség hiánya, kontármunka, hozzá nem értés, közömbösség a színvonaltalansággal szemben, törvénytelenység, korrupció, megvesztegetés, a szociális igazságosság megsértése – a szovjet írók elemzése szerint ezek a gigantikus szociális problémák gyötrik a szovjet társadalmat, szociális fáradságot, társadalmi pangást, növekvő szkepszist idézve elő. Számos rangos felszólaló, többek közt *Baklanov*, *Vladimir Beekman*, *Gamzatov*, *Jevtusenko*, *Feliks Kuznyecov*, *Rozsgyesztvenszkij* és *Satrov* szólt a közélet ilyen torzulásáról. Legdrámáiban *Voznyeszenskij* fogalmazott: „Veszélybe kerülhet hazánk, ha nem megy végbe a teljes demokratizálás, az átépítés, ha nem győz az új gondolkodás.”

4.

E mélyebb összefüggésrendszerben az irodalmi életről elhangzott bírálatok és az írószövetség munkájának és az irodalmi életnek a demokratizálására irányuló javaslatok nemcsak az irodalmi, hanem a társadalmi nyilvánosság megteremtését is szolgálják.

A publikációs nehézségekről számos író szólt. Részben a bürokratikus nehézségeket, a túlközpontosítást bírálták, ami eleve három-négyéves átfutást tesz csak lehetővé, a nem orosz irodalmak esetében pedig sokszor olyanok kezébe adja a döntést, akik az adott nyelvtérlet irodalmát nem is ismerik kellőképpen. Emellett pedig bírálták a túlóvatoskodást, ami a reális társadalmi problémák ábrázolása esetén megnehezítette, több mű esetében pedig lehetetlenné is tette a megjelenést. Számos példát hoztak az írók arra, milyen műveknek kellett hosszú éveken át a megjelenésre várniuk, valamint hogy milyen életművek teljesebb kiadása volna már nagyon is időszerű. A teljes igazság bemutatása, a nyilvánosság megteremtése, az irodalmi – és a történelmi – múlt és közelmúlt teljesebb ismerete a legfontosabb igényekként fogalmazódtak meg ezen az írókongresszuson. Közvetlenül vagy közvetve ezekhez a kérdéskörökhöz kapcsolódott

valamennyi konkrét javaslat a könyvkiadással, folyóiratkiadással, irodalmi múzeumokkal és az írószövetség szervezeti szabályzatának módosításával kapcsolatban is.

Mindezekről a javaslatokról és a szervezeti szabályzat módosításáról az írószövetség határozata alapján az írószövetség új vezetősége a kongresszus után fog dönteni. Ahhoz, hogy az irodalmi életben tényleges megújulás következhesse be, természetesen a személyi feltételeknek is meg kellett teremődniök. A kongresszuson e tekintetben történtek bizonyos változások, s hogy ez elegendő-e, arról majd az elkövetkező időszak, a tényleges, gyakorlati lépések alapján lehet majd ítélni.

A társadalom demokratizálását illetően, azt illetően, hogy az átalakítás programja továbbfejlesztést, vagy radikális változtatásokat jelent-e, mint jeleztem, megfogalmazásbeli különbségekből lehetett nézetkülönbségeket felfedezni. Az írószövetség eddigi munkájának megítélésével kapcsolatban és a korábbi vezetőséggel kapcsolatban azonban határozott vita alakult ki a kongresszuson. Egyesek név szerint bírálták az írószövetség egyes korábbi vezetőit, vezető funkciókat betöltő írókat, volt felszólaló, aki mint ki nem elégitőt, elfogadhatatlannak mondta az írószövetség első titkárának a kongresszus elé terjesztett beszámolóját, a felszólalók többsége nagyon komoly hibákra mutatott rá az írószövetség tevékenységében (hatalmi visszaélés, bürokratizmus, formalizmus), többen beszéltek arról, hogy vissza kell adni a vezetőség tekintélyt. A többségükben elmarasztaló felszólalásokkal szemben voltak, akik védelmükbe vették a korábbi vezetőséget, egyesek éppen azzal, hogy néhányan az eddigi vezetőségből tettek lépéseket azért, hogy művek, melyek megjelenését a bürokratizmus és a túlóvatosság gátolta, megjelenhessenek, *Vlagyimir Karpov*, a *Novij Mir* főszerkesztője pedig azzal állt a korábbi vezetőség mellé, hogy, akik most bírálják, azok is megszavazták korábban minden döntést.

E vita eredményeként született a kongresszus lezárásaként olyan határozat, mely az elhangzott rendkívül kemény bírálatok ellenére is jóváhagyta az írószövetségnek a beszámolási időszak alatt végzett tevékenységét, s vezetőségének munkáját megfelelőnek minősítette. A határozat konkrétumok nélkül írja elő a XXVII. kongresszus határozatainak végrehajtását, a kritika színvonalának emelését, az írói közvélemény figyelembevételét a művek értékelésében, az irodalmár-továbbképzés fejlesztését, a szövetség szervezeti szabályzatának módosítását és az írókongresszuson elhangzott javaslatok hasznosítását.

A szövetség vezetőségében bekövetkezett személyi változások azzal biztatnak: van lehetőség arra, hogy e határozatok ténylegesen a megújulás szellemében, az írókongresszus radikális változtatásokat kívánó felszólalásainak szellemében valósuljanak meg.

A vezetőség személyi összetételében a folyamatosság és a változtatás elve egyaránt érvényesült. Az írószövetség élén továbbra is *Georgij Markov* áll, de nem mint első titkár (tizenöt éven át töltötte be ezt a posztot), hanem mint az írószövetség elnöke. A szövetség új első titkárát választott, az egyik korábbi titkár, a *Novij Mir* főszerkesztője, *Vlagyimir Karpov* személyében. A revíziós bizottságnak újra *Viktor Tyel'pugov* lett az

elnöke. Az újonnan választott vezetőség a kongresszus utáni első ülésén megerősítette tisztségében az írószövetség kilenc függetlenített titkárát: *Genrih Borovikot, Jurij Gribovot, Nyikolaj Gorbacsovot, Jegor Iszajevet, Alekszandr Mibajlovot, Pjotr Proszkurint, Alekszandr Szalinszkijt, Konsztantyin Szkvorcovot és Jurij Szurovcevet.* (Ötüket még az előző kongresszuson választották titkárrá.) Az írószövetség szervező titkára újra *Jurij Vercsenko* lett. Lényeges változást jelenthet az, hogy ezúttal a titkárság tagjaiból nyolctagú irodát is választott az írókongresszus, melynek feltehetően az lesz a feladata, hogy a határozatban említett írói közvéleményt képviselje, s annak szellemében irányítsa az írószövetség tevékenységét. Ennek az irodának hivatalból tagja az írószövetség elnöke és első titkára, mellettük pedig *Ajtmatov, Baklanov, Bondarev, Bikov, Honcsar és Zaligin* vesz részt munkájában. Reményt keltő továbbá, hogy a 323 tagú vezetőség által megválasztott 64 tagú titkárságban – a halálozások és egyéb okból megüresedett 30 helyen – olyan nevek szerepelnek új írószövetségi titkárokként, mint a prózaíró *Baklanov, Bikov, Vladimir Beekman, Granyin, Raszputyin és Zaligin,* a költő *Dugyin, Jevtusenko, Pavlicsko, Szulejmenov és Voznyeszenszkij,* a drámaíró *Rozov és Satrov,* valamint a kritikus *Gyedkov, Gyementyev, Mibajlov és Szidorov.* Tekintélyük, munkásságuk igazi rangja alapján azt hihettük volna, hogy már régen az írószövetség szűkebb vezető testületének tagjai. . .

Mindezek a személyi változások érdemi változások bekövetkeztét ígérik. A *Litycraturnaja Gazetának* a kongresszus utáni hetekben folytatott publicisztikai tevékenysége is azt jelzi, hogy a nyíltság az irodalmi életben nemcsak az írókongresszus kiváltsága volt. Ezt jelzi az az interjú is, melyben Csingiz Ajtmatov mondja el, miről beszélt volna ő az írókongresszuson, ha személyes okok miatt nincs akadályoztatva.

Több felszólaló is megfogalmazta: a nyilvánosság nem önmagáért van, hanem azért, hogy változásokat sikerüljön elérni. E tekintetben a legnagyobb biztatást az adja, hogy a szibériai folyók megfordításával kapcsolatos több, igen éles hangú felszólalásra, mint a közvéleményre hivatkozva, központi bizottsági határozat született a megkezdett munkálatok beszüntetésére. Ez azt jelenti: egy nagy horderejű, nem is irodalmi, hanem társadalmi kérdésben a pártvezetés visszaigazolta az írókongresszust. Ez pedig azt ígéri: bekövetkezhet a több író által is régen vártnak mondott megújulás.

Németh László korszerűsége

A recepcióesztétika térhódítása nyomán közhely ma már az irodalomtudományban, hogy egy-egy művet lényegében mindig ketten írnak: egyrészt az író, másrészt az olvasó. Egy-egy alkotás nagyságát, erejét végső soron mindig az méri, meddig és milyen mértékben akadnak olvasók, akik újjá tudják élni a maguk számára, kiknél végbemegy egy új hangsúlyú befogadói realizáció. Vajon mi a helyzet ebben a vonatkozásban *Németh Lászlóval*? Vajon van-e műveinek oly jelentésrétege – mélyvonulata –, mely napjaink szükségleteivel kapcsolódik egybe? Beeszel-e ma is az írásaival induló fiatalok sorsába, életébe? Hiszen radikálisan megváltozott a történeti helyzet művei nagy részének születése óta. S a történelem szigorú kritikus. Mindenkinél távolabbra lát, mindenkit bírál. Bírálta így Németh László nem egy nézetét is. Az író viszont ennek ellenére változatlanul hat, él. Ha más nem, szinte nap mint nap tanúsítja ezt a fogyó művek száma. Vajon mi nem szűnő hatásának titka? Vajon mi élteti?

Természetesen mindenekelőtt az, hogy nagy művész volt. De ez önmagában egy ily hatásához kevés. Főleg az az ő esetében. Hiszen Németh nem egyszerűen a *művész-artifexek*, a *művész-pontifexek*, nem a bűvészek, de a váteszcek sorába tartozott. Íróként is pedagógus volt: nemcsak gyönyörködtetni – mindig hatni akart. Számba kell venni így utóélete vizsgálatánál a műveitől hozott üzenetet is: a némethi mondandót. Mi abban a jelenhez szóló? – ez a kérdés vár elsősorban megválaszolásra. A magam részéről mindenekelőtt a *minőség* kérdésében vélem megelni ezt.

A technikai-civilizatorikus fejlődés kiteljesedésével párhuzamosan mind fontosabb lesz ugyanis az élet egészében a minőség szempontja. A megnyert mennyiség minden vonatkozásban ez után kiált; a társadalomban éppúgy, mint a termelésben. Az elgépiesedő világban kell az emberi ellensúly: meg-nő a nem materiális, hanem másfajta igények súlya, szerepe. Nem véletlen például, hogy a marxizmus szükségletrendszerében is mind erőteljesebben előtérbe kerül ez a kérdés. Az elementáris és a mennyiségi szükségletek mellett már mind többet foglalkozik a minőségekkel a teória. A marxista ontológiai és antropológiai vizsgálódások megélnékülése egymagában bizonyosság erre. S nemcsak az elméletben: a praxisban is megmutatkozik a minőség növekvő szerepe. A minőségi szükségletek megugró igénye hoz előtérbe például olyan kérdéseket a mindennapokban, mint amilyen az életmód, a környezetvédelem, a részvételi demokrácia, a közművelődés, a környezetkultúra stb. S Németh Lászlót nem utolsósorban talán épp ez élteti, ez az előremutató szellemi szükséglet: a minőség igénye. Mert ha olykor vitathatón, romantikus antikapitalista, s harmadik utas illúziókkal elvegyülten is, de központi mondandó volt ez mindvégig önála. Éppen ezért – róla beszélve – ennek a fogalomnak tőle adott értelmezését szükséges megkeresni mindenekelőtt.

Igaz: változott Némethnél a különböző pályaszakaszokon a minőség értel-

me. Egyvalami azonban folyvást állandó maradt: nem ismeretelméleti-logikai, de etikai kategóriaként jelent meg ez nála. Antropologikum volt; humánium, etikum, emberi sugárzás. Egy magatartásnormának, életreceptnek vágya, akarat. Válaszkeresés arra a kérdésre, *hogyan kell hát élni?* Miképp kellene kicicitalni önmagunkból s környezetünkéből a legértékesebbet, a mindenkiben ott rejlő oromtermészetet, megvalósítani „az erkölcsi magasabbra törést” az értelmes szép emberi életet? Az életmű kulcsát megadó *minőség*-fogalomnak ezt az etikai meghatározottságát tudva és látva lehet úgy szólni Németh Lászlóról, mint aki nem csupán nagy író, de nagy moralista is; az egyik legnagyobbja ennek a századnak. Csak innen szemlélve lehet a maga valóságában felmérni alakját. Ezt bizonyítja nem pusztán a nagy moralistákra jellemző stílus, a nyelv prófétikus megemeltsége, a vonzódás a szakrális szókinészhez, a szentenciaszerű gnomikus, sűrítő mondatszerkesztéshez, de a pálya egésze is: az azt végigkísérő sajátos, egyéni élményszerkezet.

Az alapvető Németh László-i írói élményt keresve, a *Tamí* nyitó cikkének híressé vált megfogalmazása kínálkozik kiindulópontnak: a „szorongó tájékozatlanság” volt a folyóirat életre hívója, ezt tekintette a fiatal Németh a maga „műzsájának”. Ha ezt a metaforát lefordítjuk a fogalmak nyelvére: a huszadik század nagy értékválságát értette ő rajta. A kapitalizmus általános válságával együtt, annak mintegy ideológiai megfelelőjeként, a hagyományos individuum-központi értékrendszerek is válságba jutottak, morális, intellektuális bizonytalanságban élt a művelt emberiség. Ez az értékválság volt az (az expresszionizmust lehet idézni erre jellemző példaként), mely apokaliptikus életérzéseket, képeket idézett, „üdvözülésről” s „kárhózásról” beszélt. Utópia és tragédia, remény és kétségbeesés végletei közt hanyódott a gondolkodó egyén.

Ott hatottak ezek a végletek a Németh László-i életműben is, ezek határozták meg annak alapszerkezetét. Az *Isteni színjáték* nagy drámájára rájátszóan nem véletlenül volt első regényének címe: *Emberi színjáték*. Megélte ő a huszadik századnak azt az általános s mély értékválságát, mely az egykori világirodalom egészét átjárta. De ugyanakkor megélt egy más válságot is. A nagy, összemberi értékkor megélt egy nemzetit: a kis néppé válást, a „szétszóródás előtt” fenyegetettségét. Magyarország, amelyik az Osztrák–Magyar Monarchia egyik uralkodó nemzeteként élve birodalomnak vélte önmagát, az első világháború után más nemzetközi státusba került: kis néppé változott. Az egymással versengő imperialista, tőkeshatalmak új világában aggódnia kellett a maga létéért. Ez a válságélmény érteti, hogy oly mélyen átjárta a Németh-életművet (igaz: nemegyszer elzárkózó, kisépítő nacionalizmussal elkeveredetten) egy fájdalmas, szorító patriotizmus: antiimperialista patriotizmus.

Ez a két élmény – az összemberi és a nemzeti válságé –, a kettő egymásba játszása, a nemzeti aggódás erős jelenléte formálta sajátos színűvé, jellegzetesen kelet-európaivá Németh életművét. Az általános értékválság sodrába vetve ugyanis azok az írók, akik nem éreztek valamiféle tartó, szorító, pozitív tartalmú közösségi kötést, a megélt válságnak inkább nemjére vetették a hangsúlyt. Erősebb volt bennük az „elkárhózás”, a diszharmónia, a diszszonancia érzése, mint az „üdvözülés” vágya. Erősebb volt a *nem-et* mondás,

az értékhiány kikiáltása, mint az új értékek utáni nyugtalan vágyódás. A tragédiaérzet elnémított minden utópiaigényt, a kétségbeesés megölte a reményt. Azok az írók viszont, akik valamiféle előremutató, közösségi élménnyel éltek, akaratlanul is az ígének vágyát, a kiútkeresést érezték fontosnak. Hiszen az egyén elkárhozhat, de egy közösségért érzett felelősség sosem engedi meg az önelengedést, az önpusztító, akart elkárhozást. Családirást csak az örült végez: helyállást parancsol a felelős élet. Minden pokol-élmény ellenére is édenért kiált az. Németh László esetében is felelősségbresztő, megtartó erő volt az előremutató közösségi élmény: antiimperialista patriotizmusa. Az ígének keresése, az éden akarata vált erősebbé az életművében.

Igy vált más típusává Németh művészete, mint a nyugat-európai irodalom fő vonulata. Így lett jellegzetesen kelet-európai, huszadik századi művészetté az. A széleken, a peremvidékeken épp a közösségi, a népi-nemzeti sors megoidatatlansága következtében erősebben érződött a közösségi felelősség, annak szorítása. Ez ad sajátos színt az itt keletkezett irodalmaknak a XIX. század második felében, s a XX. században. S hozzátehetem: sajátos értéket. Megélte ez az irodalom a „szorongó tájékozatlanságot”, az értékválságot, a veszélyezettetettséget. De megélte ugyanakkor a szorító, vállaló felelősséget. S a Németh László-i művészet sajátos tragikus pátozásában ez jelentkezett. Tragédiaélménye realista volt és nem clabszolútizált. Katarzist váltott ki és nem sokkolni akart.

Mert különbség van e között a két esztétikai élménytípus között. A *katarzisz* mindig felülemelkedés, a tragédiában is távlatot villant, sugallja a reményt, új utat kereset. A *sokk* csak megdöbbsent. Felmutat egy meghökkentő képet az emberről, az emberi létről: hátrahagyja a kiúttalanságot, az emberi természet horzalmain érzett meddő, veszejtő keserűséget. Az egyikben az emberbe vetett hittel, bizalommal – antropológiai optimizmussal –, a másikban csödérzéssel, reménytelenséggel, antropológiai pesszimizmussal társul a tragédiaérzet. Ott életigenlő, itt élettagadó az. S Németh Lászlónál mindig az első változat volt meghatározó. Egyértelműen bizonyítja ezt a regényekben, drámáiban fellelhető poétikai alapképlet, az ott megmutatkozó érték-hierarchia: a tipikus Németh László-i hős, s a tipikus Németh László-i szituáció.

A tipikus hőst nézve az etikus ember történetét írta folyvást Németh László. Kiemelhető szinte műveiből annak lélektana: az etikus emberség tipológiája és fenomenológiája. Majd minden alkotásában adott valaki, ki morális zseni, vagy legalábbis etikailag szerfölött érzékeny. Ez kerül be mint tipikus szituációba, a morális magány állapotába. Ami a legszebb, legtisztább, legnemesebb benne, az nem lel támaszra. Körülfogja a vakság, értetlenség, a lelki süketség a másra érdemest. Adott körülötte a morális magány szituációja.

Mi a jellegzetes Németh László-i válasz az így feltett kérdésre, hogy alakul a morális kiválóság sorsa a morális magányban? Három lehetőség kísért művei tanúsága szerint ezzel kapcsolatban. Az egyik a *szörnyeteggé* válás. Az emberi közönségességet, kicsinyességet, galádságot látva a nemes lélek maga is eltorzul. Ellenkező előjellel, nemet mondóként bár, de hozzáhasonul a környezetéhez. Hisz a pusztta tagadás maga is feladott autonómia, vesztett önállóság. Asszimiláció a tőlünk idegenhez. Mint fájó, zavaró, ellenséges elem, mint „szörnyeteg” él az ily típusú, csak vétőt mondó ember a sorvasztó, riasztó, másfajta világban. Megéli, szenved a morális magányt, az egyedül-

létet, a kapcsolatnélküliséget, az ember nemesebb énjének visszhangtalanságát a szorító, torzító hétköznapokban. – A másik lehetséges út a kivonulásé, a modern, huszadik századi, szerzetesi lét. Adva vannak a Németh László-i, nagy *kivonulók*, az exodus-emberek, akik teljesen szakítva a körülöttük levő, adott valósággal valamiféle elképzelt szigetre, utópia-, álomtelepre próbálják menteni a maguk tisztaságát. Végül harmadik lehetőségként felsorakoznak a jellegzetes, Németh László-i, modern, evilági „szentek”. Ők azok, akik megkísérlik a maguk példájával, belső emberi tisztaságukkal, erkölcsi fényükkel, sugárzásukkal, a lélektől fejlesztett emberi meleggel felolvasztani a körülöttük levő megfagyott világot, a morális magányt, a kietlenséget, akik Égető Észterhez hasonlóan megpróbálják megszelídíteni a boldogságtípró örületeket.

S a Németh László-i értékrendben nem a távlatok nélkül élő „szörnyeteg”, sem az illuzórikus, utópisztikus távlattal élő, „kivonuló”, a modern szerzetes, de ez a valóságon belül távlatot kereső típus, a „szent” áll első helyen: az itt az eszmény. Nem véletlen, hogy egy „szentet” megjelenítő téma, az *Irgalom* témája kísérte végig egész életútján. 1926-tól kezdve élete végéig foglalkoztatta ez. Mert akarta írni a megvalósult erkölcsi zsenit, az emberi közönségességet, durvaságot feloldó életet: azt a hőstípust, ki távlatot adott, ki a lélekben ható, belső, morális energiákkal belátással, emberszerzetettel meg akarta menteni az éden, az otthon, a boldogság álmát az ember számára.

Igaz (s másfajta, nem az affirmáció, de a negáció elemeit hangsúlyozó értékeléscskekkel szemben szükséges erről nyomatékkal szólni): egészében nézve a Németh-életművet, nyilvánvaló az, hogy felgomolyog abban a démoni elem: adottak a szörnyetegek, torzók, a magányba hulló dacos kivonulók: tragédia, diszharmonia sötétlik a mélyben. De ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a démoni életeket nézve *Kafka* démonibb életeket írt meg, a modern amerikai *drop out* irodalom kivonulói végtesebbek, s nyilvánvaló az is, hogy *Beckett*-nél például a tragédiaérzet sokkal több és reménytelenebb. Németh László értéke épp a démoni, veszejtő és a felemelő, a távlatot nyitó feloldott egysége; azaz: a katartikus válasz a tragédiára. Ha ezt nem vesszük számba, féltő, hogy egy sajátos típusú, huszadik századi irodalomnak, a kelet-európai típusú irodalmaknak külön értékei mellett megyünk el vakon, egy az emberi lét alapkérdéseire világirodalmi szinten válaszoló, nagy irodalmat mérünk nem hozzárendelt idegen mércékkel, szegényítünk el, s idomítunk hozzá másfajta eszményhez.

Az életmű lényegét adó, etikus jellegű affirmációt – igenmondást, távlat-akaratot – szem előtt tartva, ennek meghatározó, domináns voltát világosan látva lesz nyilvánvalóvá az életmű egysége s tűnik el mindenfajta műfajok közti megkülönböztetés, értékhierarchia. A fikción alapuló jellegzetes szépírói műfajokkal, a regénnyel és a drámával szemben nem szorul háttérbe innen vizsgálva a nonfiktiiv műfaj: az életrajz és tanulmány. Nem értékelődik le Németh, az esszéista.

Mert volt és van hajlam erre a leértékelésre. 1946-ban (s az intellektuális tisztesség azt kívánja, hogy nyíltan szóljak erről) a magam részéről is írtam egy tanulmányt, melynek fő mondandója ily típusú különbségtevés volt.

A marxista kritika örökét folytatva, *Gaál Gábor* egyik 1936-os cikkének koncepciójához hasonlóan, a realizmus diadalának lukácsi elvét próbáltam alkalmazni Németh Lászlóra. A szépirói alkotásokat úgy fogtam fel, mint a tanulmányokban kifejtett nézetek feletti, a valóság felől jövő bírálatot.

Meggyőződésesem ma is: van igazság ebben a nézetben. Hiszen másfajta a tanulmányírói és művészi hozzáállás. Pusztán a két műnem közötti különbség folytán is, jobban kényszerül szembesülni az utóbbiban a valósággal mindig is az író. Könnyebben lepleződnek le és buknak el itt a téves nézetek, cáfolódnak meg mind az utópiák. De ez a valós tartalmi különbség sem indokolja Némethnek, a művésznek és Némethnek, a tanulmányírónak egymással való szembeállítását. Egykori írásomban (így látom ma már) egy részigazságot nagyítottam fel: nem utolsósorban irodalomszociológiai tényezők hatása alatt.

Egy-egy kritikai állásfoglalás elválaszthatatlan ugyanis általában attól a konkrét történelmi szituációtól, melyben megfogom. 1946-os cikkem megírásakor Némethet, mint „kűtmérgezőt”, mint az „irodalom fasisztáját” bírálták, támadták. Néhány jogosan vitatott nézete miatt az egész életművet megbélyegezték, anatómiát kiáltottak rá. Ily' szituációban érthető volt egy oly hozzáállás, mely arra kívánt figyelmeztetni: Németh nemcsak vitatható nézetek megfogalmazója, de mindenekelőtt jelentős, nagy író. Ily alapon történt a művész és a tanulmányíró közti határvonás. Ma viszont (az azóta született művek, s a teljes életmű ismeretében) egyre inkább látom: indokolatlan minden ily típusú különbségtevés. Nincs értékhierarchia a különböző műfajok között. Mindegyiknek egy a sugárzása. Egyazon eszme szól mindegyiken át: az erkölcsi magasabbra törés, a minőség igénye. A tanulmány nem tudományos értekezésnek, de sokkalta inkább írói tettnek, műalkotásnak fogható itt fel, azaz: esszének. (Nem véletlen, hogy a nagy moralistáknak mindig is ez volt a kedvelt műfaja.) Nem a konkrét tételek, s főleg nem a téves nézetek lényegesek itt, de az indulat, mi ott munkál a mélyben: a stílus izzását biztosító patosz, a magasba törő morális akarat.

A huszadik század egy másik, Németh Lászlóhoz hasonló moralistájáról, *Simone Weil*ről írta *Eliot*: „*Elképzelhetetlen számomra, hogy bárki is elfogadja minden véleményét, és ne utasítson el közülük nébányat, mégpedig igen hevesen. Az egyetértés és annak hiánya mindazonáltal másodlagos, a fő dolog az, hogy érintkezésbe lépünk egy nagy lélekkel.*” Érvényes ez a megállapítás Németh Lászlóval, a tanulmányíróval kapcsolatban is. Csak a vak, nem gondolkodó elfogultság az, mely nem érzi elutasítandónak egyes nézeteit. De hasonlóképpen csak a vak, nem gondolkodó elfogultság az, mely mindenekelőtt ezekre figyel, s nem veszi észre, hogy a Németh László-i lényeg, a moralistát, szem előtt tartva még legtöbbet bírált elméleteire is más-ként vetül a fény. Az etikai pátoszra figyelve másképp értékelődik (csak két legtöbbet vitatott elméletét felidézve itt) még a *minőségszocializmus* és a *kétségekben* gondolata is.

A minőségszocializmus kapcsán inkább a politikai és az etikai megközelítésnek, illetve a kettő közötti elkerülhetetlen különbségnek problémája lesz az, ami a célt is érintő, elvi, lényegi ellentétnek látszott. Világossá válik, hogy azonos itt a cél: az emberhez méltó, szabad, fénylő élet. De míg a politikus számára elsődlegesen mindig az a fontos, milyen utakat enged a valóság előremenni a messiási cél felé, addig a moralista csak a célt látja, s a még oly szükséges kerülő utakra is gyanakodva néz. Nem az lesz lényeges ezt a különbséget figyelembe véve Németh nézeteiben, hogy minőségi szocia-

lizmusról beszélve, idejét múltnak, tizenkilencedik századi értékrendet tükrözőnek vélte a marxizmust. A gondolatban élő etikum ugrik innen nézve szembe. Az válik fontossá, hogy az elementárisak és a mennyiségiak mellett ez az író mindig a minőségi szükségletek fontosságára figyelmeztetett, hogy hangsúlyozta az erkölcsi személyiség: a példa szerepét a történelemben. Minden vitán túl összekötő szál lesz így Németh László és a marxisták között a gondolatok etikai meghatározottsága, a morális pátoasz, a mélyen ott ható antropológiai optimizmus, az elkötelezettség a minőség mellett.

Nemcsak a minőségszocializmus vonatkozásában, de módosul a hangsúly a *kisebbségben* gondolkörét tartalmazó írások esetében is. A moralistát szem elől nem véve, nyilvánvaló lesz, hogy erkölcsi tettet, antiimperializmust, szellemi ellenállást jelentett elsődlegesen Németh Lászlónál, a *kisebbségben* elve. Nem a xenofóbiára hajló, kirekesztő nemzetszemlélet volt fontos abban, hanem a hűség, az antiimperialista patriotizmus; az odahajlás a nemzeti veszélyeztetettség nehéz éveiben egy, az imperializmus korába felkészületlen és szegényen érkezett, létét féltő néphez. Az elsők egyike volt Németh, aki ennek az új típusú, huszadik századi – antiimperialista, kvázi-antiimperialista – nemzettudatnak létre felfigyelt, aki észrevette, hogy ez hatott ott az induló népi írói mozgalomban. Az ő gondolatát idézve: a feltámadó német imperializmus – Hitler, a hitleri hódítás fenyegetése – ébresztette rá az írókat arra, hogy nemcsak társadalmi kérdések vannak, de nemzeti sorskérdések is: a nemzet léte, megmaradása; a nemzeti személyiségörzés.

Némethet, a morális embert szem előtt tartva nyilvánvaló lesz az is, hogy a veszélyeztetett nemzeti létre megoldást keresve nemcsak az elzárkózás, az etnocentrizmus xenofóbiát idéző jogosan bíralt válasza található nála, de a nyitottságé is. A nemzeti kérdés elválaszthatatlan eszmerendszerében az erkölcsi igénytől, a minőség elvétől. Elválaszthatatlan attól a meggyőződéstől, hogy egy kis nép az egységesülni akaró, kitágult világban, ha létezni akar, csak mint minőség tarthatja magát: kötelező rá a „muszáj minden népnél jobbnak lenni” adys parancsa. S ez a megoldás a „kisebbségben” elzárkózást hirdető válaszával szemben a nyitottságé már. Mint ilyen mindmáig érvényes.

Mutatja mindez, hogy Németh Lászlónak még a legtöbbet vitatott kérdésekben sem csak tévedései voltak, de igazságai is. S ami még fontosabb: adott volt mindvégig eszméiben az az erkölcsi fény, amely az életmű egészében ott hat; adott volt bennük a „nagy lélek” varázsa. Nem az tchát, véleményem szerint, a maga kötelességét helyesen értelmező irodalomtudományának elsődlegesen ma a feladata, hogy újból meg újból hangsúlyozza a történelemtől nyilvánvalóan megcáfolt, s az életművön belül pusztán esetlegességet jelentő téves nézeteket (főleg ha nem helytálló, de felületes, téves olvasatok alapján teszi ezt). Az ellentmondásokat bírálva, nem elhallgatva, másra kell a felelős kritikának ma inkább ügyelnie. Arra, hogy *tudatosítsa, s eleve- nen tartsa az életmű lényegét, a Németh László-i nagy örökséget: a művekben ható erkölcsi sugárzást.*

Részeire bontva (egy rögtönzött szemponttal, a hagyományos, pszichológiai fő aktusokat figyelembe véve) a sajátos némethi morált, a minőség morál-

ját: jelenti ez egyrészt a gondolkodás, az ész etikáját. Az igazság szerelme él Németh hőseiben; az űzi, hajtja őket akár önmagukat elpusztítva is. S ugyanakkor fölébe tud szökni az ész itt mindig, az élet poklainak. Benne él a kísérletezés vágya, szenvedélye. Laboratóriumná tudja változtatni akár még a gályapadot is az értelem fölénye. A fölényes, okos ész magatartást jelent itt: nem csupán logikát, de egyben etikát. Jelenti másrészt a minőségétika az *akarát morálját*: a képességet arra, hogy ha kell, hát mint „erkölcsi szembenéző” éljen az egyén; a cinizmus, a nihil világában is ragaszkodni bírjon a messzi csillagokhoz, az életet élni érdemessé tevő alapértékekhez. Jelenti ez végül *az érzelmek morálját*: az élet- és emberszeretetet; a képességet arra, hogy túllépjen az én pusztá önmagán, s jól tudva azt, hogy nem ő a legfontosabb, hogy nem ő a minden, nyitottá váljék a világ egészére. Ezt a magatartást, az érzelmek morálját sűrítette egybe Németh szótárában a belátás fogalma.

Ez a gondolat, a *belátás* eszméje az írótól kiküzdött erkölcsi világképnek talán a legnagyobb vívmánya, az élet summázata. Mint a fogalom 1945 utáni megjelenése már egymaga mutatja: az író önbírálata volt ez s ugyanakkor az életmű kiteljesítője. Ennek a gondolatnak a jegyében elve, tudomásul véve, hogy mindig „a valóság a gazda”, s még a „legsámaszibb” embernél is okosabb, erősebb a történelem, az objektivitás, vált képpé Németh, a maga világi szentjeinek, az önfeláldozó jóság asszonykövetceinek, Égető Eszternek és Kertész Ágnesnek, a megrajzolására. Itt vált a minőség végleg etikummá: maradéktalanul végiggondolta az író az „állatinak” nevezett agresszívvel szemben a „növény etikát”, a maga erkölcsét: a belátás morálját.

Magában hord ez a Németh László-i etika egy néma alázatot, csöndes meghajlást a valóság előtt, a történelem előtt, egy jó értelemben vett, nemcsak önfeladást, elkötelezettséget, közösségi érzést. S nem utolsósorban magában hordja ez azt a gyöngédséget, okos, értő tartást, mellyel az *Irgalom* hösnője Kertész Ágnes ölelte szerelmét, a kissé sántítva járó Halmi Ferit: „*S közben úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az anyját, apját, Bölcskeynét, a baldokló Matát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget búzta volna mellére – a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságában bele ne gabalyodják.*” Magában hordja a némethi belátás az európai észtszertelet egyik legnagyobb vívmányát: a valóság bonyolultságával, összetettségével, nehezen alakíthatóságával mindig számot vevő emberalázatot: a toleranciát.

Egy oly igényt villantott Németh László – belátást idézve – a század derekán, melynek időszerűségét a század vége felé érzi csak át igazán, a maga teljességében az emberi világ. Hisz nyilvánvalóvá vált azóta, hogy elpusztíthatja az ürbe kijutott s a legmodernebb technikával felszerelt ember a földet s önmagát. Megmérgezhetheti s beszennyezheti saját környezetét, adott életterét: a természeti rendet. Pusztá alkatrésszé, gépszerű eszközzé alázhatja le egy túlszervezett létben önmagát mint embert. S tovább lehetne sorolni a fejlődéshozta új kérdéseket, melyeknek lényege végső soron mindig ugyanaz: embertelenné tetheti az ész az emberi létezcst, ha nem lesz pusztán teljesítményre, credményre néző, instrumentális ésből egyben empátia: beleérző ésszé. Ha hiányzik belőle a konfliktusokon túlemelni tudó megértő emberség – a dialóguserkölc; a Németh László-i belátásmorál.